

Т. РАМАЗАНОВ^{id}¹, Б. ТӨРЕХАН^{id}¹¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

✉ e-mail: tphd-92@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ МОДАЛДІЛІКТІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтіндегі модалділіктің функционалды-семантикалық сипаты үш мәтіндік модус – сипаттау, баяндау және пайымдау тұрғысынан талданады. Мұнда модалділік авторлық ұстанымды білдірудің, оқырман қабылдауын бағыттаудың және мазмұнның құндылықтық өлшемін айқындаудың тетігі ретінде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – модалдік мағынаның мәтін деңгейінде қалай ұйымдасатынын көрсету. Осы мақсатта сипаттау, баяндау және пайымдау модустарының тілдік тетіктері нақтыланып, сенім мен күмәнді білдіретін эпистемикалық реңк, міндет пен қажеттілікке қатысты деонтикалық қыр және бағалау мен норманы танытатын аксиологиялық қабаттардың өзара байланысы ашылды. Сонымен бірге автор дауысы, баяндаушы позициясы мен фокализацияның модалдік реңк түзуге қосатын үлесі айқындалды.

Эмпирикалық база ретінде М. Әуезов, Ә. Нұрпейісов, Ә. Кекілбаев және М. Мағауин прозасынан іріктелген нақты үзінділер алынды; сол үзінділерде модаль сөздер мен рай формалары, бағалауыш лексика, қыстырма-қаратпа құрылымдар, еркін жанама сөйлеу және пунктуациялық тәсілдер лингвистикалық тұрғыдан сипатталып, олардың авторлық ұстаныммен байланысы айқындалды.

Әдіснамалық негіз ретінде функционалды-семантикалық талдау наратологиялық-прагматикалық тәсілмен ұштастырылды. Функционалды-семантикалық талдау модалдік мағынаны жеке форма ретінде емес, өзара әрекеттесетін тілдік құралдардың жүйесі ретінде қарастырады; модаль сөздер мен бөлшектер, рай-шақ тұлғалары, бағалауыш лексика, қыстырма құрылымдар және интонация бір өрісте тоғысып, эпистемикалық сенім мен күмәнді, деонтикалық міндет пен қажеттілікті, аксиологиялық бағалау мен норманы ұйымдастырады. Наратологиялық-прагматикалық тәсіл бұл өріске мәтіннің «кімнің көзінен, қай тұрғыдан, қандай ниетпен» берілетінін қосады.

Зерттеу нәтижесінде сипаттау модусында модалдік реңк оқырманның қабылдауын астарлы түрде бағыттайтыны, баяндауда оқиға желісі қажетті әрекетті оқиға логикасының табиғи нәтижесіне айналдыратыны, пайымдауда дәлел мен қорытынды арқылы қағидалық тұжырым айқын негізделетіні көрсетілді.

Ғылыми маңыздылығы – модалділікті жеке форма ретінде емес, мәтін ішінде бірізді амалдар жүйесімен жұмыс істейтін тұтас өріс деп дәйектеу: алдымен қабылдауды бағыттау, кейін оқиғалық дамуды құрылымдау, соңында уәжге негізделген тұжырымды орнықтыру.

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Рамазанов Т., Төрехан Б. Көркем мәтіндегі модалділіктің функционалды-семантикалық сипаты // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 93-103. <https://doi.org/10.47526/3107-3085.49>

*Cite us correctly:

Ramazanov T., Torehan B. Korkem matindegi modalilikdin funkcionaldy-semantikalyq sipaty [Functional-semantic Characterization of Modality in the Literary Text] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 93-103. <https://doi.org/10.47526/3107-3085.49>

Мақаланың редакцияға түскен күні 07.02.2026 / қабылданған күні 30.06.2026

Практикалық құндылығы – әдеби талдау, стилистика, мәтінді түсіндіру және жазу дағдыларын оқытуда қолдануға қолайлы сипаттамалық үлгі мен нақты тілдік көрсеткіштер жинағын ұсынуы.

Кілт сөздер: көркем мәтін, модалділік, сипаттау, баяндау, пайымдау, модус.

Кіріспе

Модалділік – тілдік жүйеде сөйлеушінің ақиқатқа, іс-әрекетке және адресатқа қатынасын білдіретін мағыналық-прагматикалық категория. Ол тек грамматикалық көрсеткіштермен шектелмейді. Модаль сөздер, етістіктің рай жүйесі, үстеулер мен қыстырмалар, интонация, лепті, сұраулы құрылымдар сияқты әр алуан тілдік құралдардың өзара әрекеттесуінен қалыптасады. Сондықтан модалділікті түсіну үшін оның семантикалық, функционалдық және дискурстық қырларын тұтастай қарастыру қажет. Әлемдік тілтанымда модалділік эпистемикалық (болжал, сенім, күмән), деонтикалық (қажеттілік, міндет), динамикалық (қабілет, мүмкіндік) және бағалауыш-аксиологиялық реңктермен сипатталады. Осы реңктердің мәтін шегіндегі тоғысуы сөйлеуші ұстанымын айқындайды. Бұл көзқарас функционалды-семантикалық бағыттағы еңбектерде кең дамыған, мұнда модалдік мағына жеке сөз не форма емес, түрлі деңгейдегі бірліктердің өзара байланысынан туатын өріс ретінде түсіндіріледі.

Көркем мәтін модалділікті танытудың ең бай алаңының бірі, өйткені мұнда автор дауысы, баяндаушы көзқарасы, кейіпкердің ішкі сөзі мен диалогі, бағалау мен эмоция табиғи түрде қабаттасады. Әдеби туынды оқиғаны жай тізбектемейді, оқырманға оны қалай көру керегін де меңзейді. Сипаттау бөліктерінде бағалауыш эпитеттер мен метафоралар әлемді белгілі бір көңіл күймен көрсетсе, баяндау бөліктерінде ықтималдық пен қажеттілік логикасы шиеленіс туғызады, ал пайымдау сәттерінде этикалық-философиялық нормалар айқындалып, авторлық тұжырым жасалады. Демек, көркем мәтіндегі модалділік – оқиға туралы «не айтылды?» дегенге ғана емес, «қалай айтылды?» және «қандай позициядан айтылды?» деген сұрақтарға да жауап береді. Бұл тұрғыдан еркін жанама сөйлеу, қыстырма-қаратпа құрылымдар, парцелляция, пунктуациялық экспрессия сияқты тәсілдер эстетикалық мақсатпен қатар модалдік мағынаны дәл реттейді.

Тақырыптың өзектілігі бірнеше себепке негізделеді. Біріншіден, қазіргі әдебиеттану мен лингвистика мәтіннің интерпретациясын авторлық позицияны ашудан бастайды. Ал авторлық позиция көп жағдайда модалдік көрсеткіштер арқылы жасырын не жартылай ашық беріледі. Екіншіден, қазақ және түркі прозасында мәдени-этикалық категориялар – *жөн*, *ұят*, *аманат*, *обал-сауап* – деонтикалық модуспен тығыз байланысты, олар мәтіннің құндылықтық жүйесін құрайды, сондықтан көркем мәтіндегі модалділікті талдау ұлттық дүниетанымды тануға жол ашады. Үшіншіден, оқырманға әсер етудің риторикалық амалдары – сендіру, күдіктендіру, сыпайылық, нақтылау – бәрі де модалдік стратегиялар арқылы іске асады.

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, модалділік – мазмұн, форма, прагматика және дискурс түйіскен торап. Семантикалық деңгейде ол ақиқаттық дәрежесі мен бағалауды, грамматикалық деңгейде – рай, шақ-түрленімдерді, прагматикалық деңгейде – сөйлеуші ниеті мен адресатқа бағдарды, дискурстық деңгейде – композиция, фокализация, баяндаушы мен кейіпкер дауыстарының арақатынасын қамтиды. Осылай кешенді қарау – көркем мәтіндегі модалділіктің қай тұста шиеленісті күшейтетінін, қай тұста сенім тудыратынын, қай жерде құндылықтық норманы бекітетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Аталмыш зерттеу жұмысы функционалды-семантикалық бағдарды ұстана отырып, көркем мәтіндегі модалділікті үш негізгі модус – сипаттау, баяндау және пайымдау аясында талдайды. Нысан ретінде көркем прозаның нақты үзінділері алынады, оларда модалдік мағынаны тудыратын көрсеткіштер – модаль сөздер мен бөлшектер, рай формалары,

бағалауыш лексика, қыстырма-қаратпа құрылымдар, еркін жанама сөйлеу, пунктуациялық тәсілдер – лингвистикалық тұрғыдан сипатталып, олардың авторлық ұстаныммен байланысы айқындалады. Нәтижесінде модалділіктің көркем мәтіндегі мағыналық-құрылымдық өзегі анықталып, оқырманға әсер етудің лингвистикалық құралдары нақты сипатталады, ал ұлттық құндылыққа негізделген деонтикалық-аксиологиялық қабат эстетикалық құрылыммен біте қайнасқан тұтастық ретінде көрінеді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Бұл зерттеуде көркем мәтіндегі модалділік үш негізгі модус аясында қарастырылады: сипаттау, баяндау және пайымдау. Әр модус бойынша 500-ден аса нақты мысал жиналды. Материалдың негізгі көзі – прозалық шығармалар: Мұхтар Әуезов, Әбдіжәмил Нұрпейісов, Әбіш Кекілбаев және Мұхтар Мағауиннің романдары мен повестерінен алынған үзінділер. Үзінділерді іріктеуде үш өлшем басшылыққа алынды: а) модалдік мағынаны айқын көрсететін тілдік белгілер; ә) модустың композициялық орны; б) авторлық/кейіпкерлік дауыстың арақатынасы (фокализация деңгейі). Поэзиялық мәтіндер, аудармалар және қысқартылған нұсқалар талдаудан тыс қалдырылды.

Көркем мәтіндегі модалділікті функционалды-семантикалық қырынан қарастыру соңғы жарты ғасырда үш ірі арнада орнықты. Олар: ағылшын тіл біліміндегі жалпы модалдік теориялар мен академиялық дискурс зерттеулері; орыс тіл біліміндегі функционалды-семантикалық өріс және наратологиялық-поэтикалық дәстүр; қазақ тіл біліміндегі көркем сөз теориясы мен модалдік мағынаның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сипаттайтын еңбектер.

Модалділік категориясына қатысты ағылшын тіл біліміндегі ізденістер ғалым F. Palmer-дің еңбегінен бастау алады. Ғалым модалдік мағыналарды эпистемикалық, деонтикалық, динамикалық деп жүйелеп, грамматикалық көрсеткіштердің (рай, модаль етістіктер) семантикалық қызметін тұтас сипаттады. Бұл еңбектің өзектілігі – модалділікті жеке формалар жиынтығы емес, мағына-қызмет бірлігі ретінде түсіндіруі [1, 93-б.].

Модалділікті сөйлеуші ұстанымы мен когнитивтік бағалау тұрғысынан қарастырған зерттеулерде эпистемикалық модустың дискурс ішінде авторлық позицияны құруға қатысы нақтыланды [2, 200-б.]. Зерттеуші Heiko Narrog модалдік мағыналардың субъективтену, грамматикалану бағыттарын түсіндіріп, мәтіндегі модаль индикаторлардың тарихи-қызметтік өзгерісін байқауға мүмкіндік берді [3, 28-б.]. Осы ағылшын тіліндегі жұмыстардың ортақ желісі – модалділікті семантикалық типтерге бөліп, оны дискурстық-прагматикалық деңгейге көтеру.

Модалділікке алғаш жүйелі назар аудартқандардың бірі – Ш. Балли. Ол сөйлемді мағынасы ашық екі құрамнан тұрады деп қарастырады: біріншісі – сөйлемнің мазмұнын білдіретін диктум, екіншісі – сол мазмұнға сөйлеушінің көзқарасын танытатын модус. Балли модалділікті «сөйлемнің жаны» деп сипаттайды. Кең мағынада диктум белгілі бір оқиғаларды, құбылыстарды, заттардың күй-қалпын бейнелейді. Ал модус осы мазмұнның «қалай» айтылғанын айқындайды: оны кім және кімге айтты, қашан және қандай жағдайда жеткізді, қандай мақсатты көздеді – барлығы модаль қыр арқылы көрінеді. Осылайша модус сөйлемнің ақпаратын бағалау, сенім дәрежесін көрсету, міндеттеу не ықтималдық сияқты реңктермен сипаттап, мазмұнды коммуникативтік жағынан толықтырады [4, 159-б.].

Орыс тіл білімінде мәтіндік модалділік ұғымы кең өріс алды. Мәтіндік модалділік - тілдік модалділіктің ең жоғары деңгейдегі ұйымдасуы. Ол сөйлеу актісіндегі «мүмкіндік/қажеттілік», «сенім/күмән», «бағалау/нормалау» сияқты мәндерді жеке сөйлем шегінен асырып, тұтас мәтіннің композициясы мен дауыс жүйесіне бекітеді. Бұл ұғым XX ғасырдың екінші жартысында мәтін лингвистикасының қалыптасуымен айқындалып, «мәтіндік модалділік», «текст модалділігі» терминдерін ғылыми айналымға И. Гальперин енгізді. Ол көркем шығармаларда модал реңктің мәтін көлемінде қалай ұйымдасатынын жүйелі сипаттады [5, 56-б.].

Мәтіндік модалділік – мәтіннің құндылық-мағыналық кеңістігімен тікелей ұштасқан, авторлық ұстаным мен оқырманға әсер ету тетіктерін біріктіретін кешенді категория. Ол лексика, грамматика мен синтаксистен бастап, интонация, фокализация және композицияға дейінгі құралдарды бір мақсатқа жұмылдырып, көркем мәтіндегі мағынаны «қалай» және «қандай позициядан» құралатынын көрсетеді [6, 160-б.].

А.М. Пешковский райды – сөйлеушінің ақиқат шындыққа қатынасын, ал шақты – әрекеттің жүзеге асу уақытына қатынасын білдіретін көрсеткіш деп түсіндіреді. Ол сөздер мен сөз тіркестері арасындағы нақты байланыстарды айқындайтын категорияларды объективті-синтаксистік, ал осы байланыстарға сөйлеушінің көзқарасын жеткізетін құбылыстарды субъективті-объективті синтаксистік категориялар деп атайды. Ғалымның түсіндіруінше, бұл екінші топ сөйлеушінің субъективті қатынасын білдіреді және оған рай, шақ, жақ сияқты грамматикалық категориялар, сөйлем түрлері (хабарлы, сұраулы, лепті), сондай-ақ болымдылық пен болымсыздық жатады.

Модалділікті дербес тілдік категория ретінде қарастыру дәстүрі В. Виноградов еңбектерінен бастау алады. Ол «субъективті-объективті категориялар» атауын «модалділік» терминімен алмастырып, модалділікті әрбір сөйлемнің шындыққа қатысын айқындайтын маңызды құрылымдық белгі деп пайымдады [7, 10-б.].

А.В. Бондарко модалділікті функционалды-семантикалық өріс ретінде сипаттап, оның екі қабатын ажыратады: объективті қабат (реалдылық/ирреалдылық) және субъективті қабат (сөйлеушінің бағалауы). Мұндай жіктеу кейінгі мәтіндік-прагматикалық зерттеулерге теориялық негіз болды [8, 92-б.]. Ал Е. Вольф бағалау семантикасын модалдік мәнмен ұштастырып, «жақсы/жаман», «орынды/орынсыз» тәрізді құндылық оппозициялары сөйлемнің модалдік реңкін қалыптастыруда шешуші рөл атқаратынын көрсетеді [9, 97-б.].

Көркем мәтіндегі модалділікті қазақ тіл білімінде зерттеу екі арнада қалыптасты: біріншісі - грамматикалық (рай жүйесі, болымдылық/болымсыздық, модаль сөздер), екіншісі - поэтикалық-прагматикалық (авторлық бағалау, баяндаушы дауыстың ұстанымы, кейіпкер сөйлеуіндегі қалау/болжал/тыйым реңктері). Алғашқы іргетас А. Байтұрсынұлының сөз этикасы мен «қалай сөйлеудің» нормаларын айқындаған пайымдарында қаланды. Көркем сөздегі бұйрық, тілек, кеңес, шектеу сияқты реңктердің орны мен жағдайға сай қолданылуы модалдік мағынаның мәдени-тәрбиелік негізін көрсетеді [10]. Кейінгі грамматикалық сипаттамада рай, шақ, жақ, сөйлем түрлері арқылы көрінетін модаль өрістер жүйеленді [11, 518-б.]. Бұл деңгейде «-сын/сін», «-са екен», «-ғай/гей», «болар/шығар», «жөн/керек/тиіс» тәрізді көрсеткіштердің көркем контекстегі қызметі – кейіпкер психологиясы мен авторлық бағалауды ұйымдастыратын тетік екені ашылды.

Поэтикалық-стистикалық зерттеулер модальділікті автор дауысының бағалау өрісі, эстетикалық әсер мен этикалық кодты іске қосатын айрықша құрал ретінде қарастырды. Академик Р. Сыздық поэзия тіліндегі бағалау, ырғақ-интонация және сөйлеуші ұстанымын талдай отырып, Абай мен кейінгі ақындарда болжал, ықтималдық және қалау реңктерінің психологизм құралына айналатынын көрсетеді. Мұнда «бәлкім/сірә», «болар/шығар», «ұқсап бақ», «жөн болар» сияқты формалар оқырманды авторлық пайымға «сындарлы келісіммен» жетелейді [12, 128-б.]. Этнолингвистикалық және сөз мәдениеті бағытында модаль маркерлердің («жөн», «ұят», «обал-сауап», «аманат») көркем мәтінде ұлттық құндылықтарды белсендіретін бағалау-нормалау қызметі дәлелденді. Бұл кейіпкер сөзі мен авторлық баяндаудағы сыпайы/тура айту теңгерімін, тыйым мен рұқсаттың мәдени шарттылығын түсіндіруге мүмкіндік береді [13, 101-б.].

Талдау мен нәтижелер

Сипаттау мәтіні тек «не бар?» дегенді тіркеп қоймайды, ол «қалай көрінеді және қай ұстанымнан көрсетіледі?» дегенді де реттейді. Осындай реттеу тілдік модалділікке жатады: оқырманға күдік немесе үміт сыйлау (эпистемикалық реңк), «солай болуы тиіс» деген ішкі

міндетті ишаралау (деонтикалық реңк), дұрыс/бұрыс өлшемін астарлау (аксиологиялық реңк) - барлығы суреттеу ішінде іске асады.

Жазушы Ә. Нұрпейісов теңіз жағасындағы кешті бейтарап, хабарлы сөйлемдермен, бірақ сапалық сөзтаңдаумен беруі эпистемикалық реңк тудырады. Мысалы, *«Еламан салқын амандасты... суық қапқан киімі сықырлап...»*. Бұл жай сөйлемдер, ашық рай, қысқа номинативті кадрлар - бәрі де фактіні «құрғақ» айтып тұрғандай. Бірақ «салқын», «суық қапқан», «сықырлап» сияқты сапалық атаулар мен дыбыстық әсер қауіптің барын сөзсіз сездіреді. Ертеңгі қадам әлі айтылмағанымен, «сақ болу керек» деген ішкі бағдар қалыптасады. Яғни сипаттаудағы модалділік тікелей бағалаумен емес, сенім деңгейін баяу өзгертетін сөзтаңдаумен туады.

Ә. Кекілбаевтың *«Аңыздың ақыры»* романында аксиологиялық реңк өзгеше түр алады. Жазушы құмды кеңістікті суреттеу арқылы дүниенің тұрақсыз ағысын оқырманға «осылай болуы әдеттегі жайт» деп қабылдаттады. *«Ат тұяғынан құм сауырын ойып түскен дөңгелек шұңқыр лезде қайта толады»* деген алғашқы жолдар қимыл етістігінің үстемдігімен жасалған. Сын есім қолданысы аз, етістікті тіркесі көп бұл құрылым іздің ұзақ сақталарына сенімді әлсіретеді. Сөйлемаралық байланыстарда құм бедерінің жылдам қалпына келуін ұдайы бекітіп отырады. Оқырман санасында «мына кеңістікте тұрақтылық сезілмейді» деген өлшем біртіндеп орнығады. Бұл бағалау тікелей айтылмайды, кеңістіктің өз мінезінен байқалады. Мұндағы модалділік - көрініс арқылы оқыrmанды қорытынды шығарып алуға жетелеу.

Деонтикалық реңк көбіне кәсіп пен күнделікті тәртіп суреттелген тұста айқын байқалады. Ә. Кекілбаевтың *«Шыңыраудың»* алғашқы бетінде Еңсептің таңертеңгі қимылы мінез емес, «режим» ретінде беріледі: *«Шай ішіп шықты да... құдықтың басына келді»* Жер асты әлемі «саңылауы жоқ қара түнек», «ызғар» сияқты сезімдік атаулармен қатар жүреді. Мұндағы сипаттау - жай сөйлемдер мен ашық рай арқылы көрінеді. Бірақ рет-ретімен өрілген іс-әрекет өзі-ақ «солай етуі керек» деген талапты аңдатады. Сипаттаудағы модалділік осылайша ашық айтылмаған, бірақ міндеттелетін ұстаным ретінде орнығады.

Сипаттау мәтіндегі тілдік модалділік оқыrmанның көз алдына үміт пен сақтықты қатар елестетеді. Мысалы, М. Әуезовтің *«Абай жолы»* («Қайтқанда») тарауындағы алғашқы жолдар - соның үлгісі: *«Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне шәкірт бала барын салды. Қорықтан күн шыға атқа мінейік деп асық-қанды»*. Номинативті және бейтарап хабарлы сөйлемдер «соңғы күн», «ерте», «асыққан» сияқты сөздермен ұштасқанда, ашық бұйрықсыз-ақ қимылға дайындық (қажеттілік) сезіледі. Сипаттау оқиғаның алдына түсіп, оқыrmанды белгісіздікті сезінсе де, соған қарсы іштен бекінуге жетелейді.

Бұл мысалдар сипаттау модусының үш қырын айқын көрсетеді. Біріншіден, эпистемикалық реңк сөзтаңдау мен ырғағы арқылы сенім деңгейін өзгертеді. Екіншіден, аксиологиялық реңк кеңістіктің «мінезінен» туып, «тұрақсыздық» өлшемін орнықтырады. Үшіншіден, деонтикалық реңк ашық бұйрықсыз-ақ реттелген әрекет пен режим арқылы сезіледі.

Сипаттау модусы осылайша көркем мәтіндегі модалділіктің бастау межесін құрайды. Суреттеу оқыrmанды оқиғаға дейін белгілі бір қабылдауға жұмылдырады, ал кейінгі баяндау мен пайымдау сол межеден «қуат» алады. Демек, «қандай?» және «қай?» сұрақтарына жауап беретін сипаттау – бір мезетте «қалай қабылдау керек?» дегенді де қалыптастыратын функционалды-семантикалық модус.

Баяндау (әңгімелеу) – оқиғаны бір дауыстың уақыты мен логикасына бағындырып жеткізетін мәтіндік модус. Ол тек «не болды?» дегенге емес, «оқиға қалай өрбиді, оны кімнің көзімен, қандай сеніммен және қандай нормамен көреміз?» деген сауалдарға жауап береді. Сондықтан баяндаудағы модалділік, ең алдымен, уақыт пен себеп-салдардың құрылымынан, баяндаушының позициясынан, сондай-ақ ықтималдық пен міндеттілік реңктерінен көрінеді.

Айталық, «Абай жолында» жас Абайдың шешім қабылдар сәтін автор баяндаушы дауыспен кезең-кезеңдеп әңгімелейді: оқиға бұрынғы таласқа қысқа шегініспен оралады, сонан соң «бүгін» деген уақыт алаңында күшею артады. «*Енді тартыну жарамас*» тәрізді қысқа сөйлемдер мен қалау-тілек мағынасындағы тіркестер (мысалы, «барса жөн») деонтикалық мән береді, ал «сияқты», «шығар» тәрізді шағын сөздер эпистемикалық жол ашып, шешім нақтыланбаса да, оның мүмкіндігі жоғары екенін аңғартады. Баяндау «ол солай істеуі керек» дегенді тура айтпайды, ал қажетті шешім себеп-салдар желісі арқылы табиғи түрде қабылданады. Осылайша, баяндау мәтініндегі модалділік оқиға өрісін жүйелеп, оқырманды қажет қадамға іштей дайын етеді.

Баяндау мәтініндегі модалділік қажеттік пен белгісіздіктің арасын табиғи түрде үйлестіреді. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының теңізге шығу алдындағы тартысында «бүгінгі» қатер мен «кешегі» амалсыздық алма-кезек еске түсіріліп, қысқа репликалар мен ішкі сөзге жақын авторлық баяндау әрекетті кейінге қалдыруға болмайтынын аңғартады. Баяндаушы «керек/тиіс» сөздерін сирек айтады, есесіне себеп-салдарлық байланысқа сүйенеді. Сондықтан «баруға тура келеді» мағынасы оқиға желісінде табиғи орнығады. «*Бәлкім, ертең теңіз ашылар*» сияқты емеуріндер сенімнің мөлшерін реттеп тұрады. Мұнда міндеттеу бар, бірақ оның орындалуы табиғаттың мінезіне тәуелді. Осылайша, баяндау мәтініндегі модалділік - оқырманды тікелей үгіттемей, оқиға логикасының өрбуі арқылы қажет қадамға дайындыққа жетелейді.

Ә. Кекілбаевтың «Күй» повесінде негізгі қақтығысқа апарар бөлімдер ашық райдағы баяндаумен беріледі, бірақ интонация әр қадамның соңында туатын салдардың елесін үзбей сездіріп отырады. Алдыңғы сүрінулерді еске түсіретін қысқа шегіністер кейінгі әрекеттің логикалық жалғасын дайындап, оқырманды «қалай болады?» дегеннен гөрі «осылай болуы заңды» деген қабылдауға жетелейді. Бұл құбылыс тілдік деңгейде қалау, шарт формалары, мақсат мәнді тіркестер және еркін жанама сөйлеу арқылы көрінеді. Осылайша баяндаудың модаль өрісі оқиғаның ішкі заңдылығын айқындап, қажет нәтижені табиғи қорытынды ретінде қабылдануға қызмет етеді.

М. Мағауиннің «Көк мұнар» романында баяндау оқиғаның өзінен гөрі кейіпкердің ішкі даусына, сенім мен күмәннің алмасуына сүйенеді: баяндаушы кейде сол ішкі сөйлеуге еніп, еркін жанама түрде ой ағымын жеткізеді. «Қайткенде дұрыс?», «солай ма еді?» тәрізді сұрақтар күмәнді бірде күшейтіп, бірде бәсеңдетіп отырады. Ал «енді бұлай жүру жарамас» сияқты парызға меңзейтін тіркестер міндетті сезімін алға шығарады. Нәтижесінде баяндау оқиғаны «жөні осы» деген бағытқа бұрғанымен, әр қадам алдын ала айқындалмаған күйде қалады. Дәл осы тұста модалдік реңк тұрақсыз сенім мен біртіндеп бекітін жауапкершіліктің тартысынан туады.

М. Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасында» қуғын-сүргінге жалғасатын тұстарда қысқа сөйлемдер, бұйрыққа жақын қимыл етістіктері (мысалы, «жедел бұрылды», «ұстай берді») және мақсатты құрылымдар (қашып құтылу үшін) себеп-салдар желісін үдетеді. Оқиға ағысы өзі-ақ «мүмкін» мен «қажет» арасындағы логиканы құрады: тоқтаса - ұсталады, жылдамдатса - құтылады деген шарт оқырман санасында алдын ала қажетті қадамдарды бекітеді. Ұстай ма, қоя ма деген белгісіздік сақталғанымен, «қашу керек» деген міндет мағынасы басым түседі. Осылайша баяндаудағы модалдік реңк қозғалыс пен мақсаттың байланысы арқылы қажет әрекетті табиғи заңдылыққа айналдырады.

Көркем мәтінге тән құбылыс – кейіпкердің сөзі мен баяндаушы мәтінінің алмасуына қарай модалдік реңктің бірден өзгеруі. Тікелей сөз субъективті бағалауды ашық береді; ал жанама не еркін жанама сөйлеу сол бағалауды әңгімелеудің өз құрылымына сіңіріп, үнін бәсеңдетеді. Мысалы, кейіпкердің «бүгін бармасак болмайды» дегені міндетті әрекетті қатаң түрде танытса, баяндаушының «бүгін баруға тиіс еді» деп беруі сол мазмұнды оқиға желісінің ішкі логикасына көшіреді. Мұнда модалділік «кім айтты?» дегеннен гөрі «оқиға қай бағытқа бет алды?» деген сұрақпен өлшенеді. Демек, баяндаудағы модалдік реңк -

дауыстардың ауысуын, бағалаудың ашықтан астарлы формаға өтуін реттеп тұратын синтаксистік-прагматикалық тетік.

Баяндау модусы оқиғаның ретін, себеп-салдарын және шешімге жетудің логикасын тілдік деңгейде құрастырады. Уақыт пен шартты білдіретін формалар, мақсат пен нәтижені жалғайтын құрылымдар, ықтималдық пен міндетті сездіретін тіркестер, жанама және еркін жанама сөйлеу сияқты амалдар бір желіге бірігіп, оқиға өрісін реттейді. Нәтижесінде қажетті әрекет тікелей бұйрықпен емес, оқиғаның өз заңы арқылы қабылданады: алдымен себеп-салдар нақтыланып, содан соң жасалатын қадамның қажеттілігі айқындалады, ақырында шешімнің дұрыстығы табиғи қорытынды ретінде көрінеді.

Баяндаудағы модалділіктің ерекшелігі – қажет пен мүмкіннің тепе-теңдігін сақтай отырып, оқырманды іштей дайын күйге көшіруі. Бір жағынан, тармақталған себеп-салдар тізбегі әрекеттің керек екенін көрсетеді. Екінші жағынан, табиғат, орта, қарсы күш сияқты факторлар белгісіздік тудырады. Осы екі арнаның тоғысында мақсатқа бағытталған тілдік құрылымдар мен дауыстардың алмасуы бағалауды ашық үкімге айналдырмай, әңгімелеудің өз құрылымына сіңіреді. Соның арқасында баяндау оқиғаны тек хабарламай, оны қажет, мүмкін, орынды деген бағалаулардың жолына салып, оқырманды сендіреді және әрекетке жетелейді.

Пайымдау – «не болды?» дегенді реттейтін баяндаудан айырмашылығы, «неліктен солай болды және неге дәл осылай болуы тиіс?» дегенді дәлелдеуге ұмтылатын модус. Осыған сай модалділік те өзгеше құралады: эпистемикалық реңк күшейіп, деонтикалық реңк логикалық байланыстар арқылы анықталады; аксиологиялық реңк тұжырымға айналады. Аталған реңктер лексика-синтаксистік деңгейде – себеп-салдар, мақсат, қарсылық байланыстарын өрістетуге, қыстырма пайымдаулар, риторикалық сұрақтар мен авторлық қорытындылар арқылы іске асады. Пайымдау модусы сипаттаудағы «сезіндіру» мен баяндаудағы «реттеу» қызметін өзіне жинап, уәжді «бекітуге» айналдырады. Сондықтан мұнда модалдік реңк ашық, дәлелге сүйенген және тұжырымдық сипатта беріледі.

«Абай жолы» романының ой толғауға ауысатын тұстарында баяндаушы дауыс оқиғаны бөгеіп, себептілік пен моралдық норманы айқындап отырады. Кейіпкер қадамы «жөн бе, теріс пе?» деп таразыланып, қорытынды «міне, осылай ету керек еді» деген деонтикалық мәнмен тиянақталады. Риторикалық сұрақ пен қыстырма сөздер эпистемикалық сенімді арттырып, оқырманды дәлелге иландырады; ал ұлттық-этикалық өлшем (ата жолы, парыз, әділет) аксиологиялық ұйытқыға айналады. Осылайша пайымдаудағы модалділік нақты уәжге сүйенеді. Дәл осы мезетте солай істеудің орынды екені қисынды дәлелмен нығая түседі. Бұл сипаттаудағы астарлы бағалаудан және баяндаудағы кезең-кезеңімен ұйымдасқан әрекеттен гөрі айқынырақ тұжырымға ұласады.

Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы ойға тоқталатын үзілістерде билік, қызғаныш, уақыт жөніндегі авторлық толғаныс түбі «не дұрыс?» деген бағалау сұрағына келіп тіреледі. Әміршінің өзін-өзі иландырып, күдігін сейілтуге тырысатын ішкі сөзі оқырманның сенімін бір сәт күшейткендей болады да, сол шешімді дұрыс деп қабылдауға итермелейді. Бірақ бір мезеттен кейін-ақ уақыттың өткіншілігі мен құмның мінезі бұл сенімді қайта шайқап, «міндет» деп танылған әрекетті салыстырмалы етіп қояды. Осылайша пайым модусы парадоксты өріс жасайды: рәсім мен биліктің қисыны дәлелденгендей көрінгенімен, уақыт пен кеңістік логикасы сол дәлелдің өзіне күдік түсіреді. Мұндағы модалдік реңк сендіру мен күмәннің алма-кезек басымдығынан туады. Бұл баяндаудағы алдын ала емеуріннен гөрі айқынырақ, ал сипаттаудағы астарлы бағалаудан гөрі тікелей сезіледі.

Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясында пайымдау көбіне әлеуметтік-этикалық тұжырымға тіреледі. Күнкөріс, тәуекел, жауапкершілік арасындағы байланыс себеп пен салдардың ретімен дәлелденіп, «бармай болмайды» деген міндет сезімі ашық айтылады. «Өйткені», «сондықтан», «әйтсе де» сияқты авторлық қыстырмалар оқырманның сенімін

бекітіп, теңіз, суық, аштық тәрізді нақты жағдайларды моралдық өлшеммен ұштастырады. Осы негізде «бұл сәтте өзге таңдау қолайсыз» деген тұжырым жасалады. Пайымдау сипаттаудың эмоциялық ишарасынан да, баяндаудың кезең-кезеңімен өрбитін желісінен де әрі өтіп, ұстанымды айқын тұжырымдайды. Оқырман «дұрыс жол - осы» деген қорытындыны уәжді негіз арқылы қабылдайды.

Зерттеу барысында қол жеткізген ғылыми нәтижелерді былайша топтастыруға болады:

Зерттеу көркем мәтіндегі модалділіктің функционалды-семантикалық өзегі үш модуска - сипаттау, баяндау, пайымдауға жіктелгенде айқындалатынын көрсетті. Сипаттау бөлігінде автор оқырманға тікелей үкім айтпайды, бірақ сөз таңдауы мен сөйлем ырғағы арқылы қабылдауды бағыттайды. *Суық, күңгірт, ызғар* тәрізді сапалық атаулар, қысқа және созылыңқы сөйлемдердің алмасуы, көсемше мен қалып етістіктерінің тізбегі оқырманды бірте-бірте күту мен бағалау күйіне енгізеді. Кейде іс-әрекеттің ретпен берілуі сөзсіз-ақ «солай істеу керек» деген ойды табиғи түрде сездіреді. Осылайша сипаттау қандай және қай деген сұрақтарға жауап бере отырып, оқиға басталмай тұрып-ақ оны қалай қабылдау керегіне меңзейді.

Баяндауда модалдік мән оқиғаның уақыты мен себеп-салдарын жүйелеу арқылы жасалады. Шарт пен мақсатты білдіретін құрылымдар, еркін жанама сөйлеу, сондай-ақ *шығар, тиіс, тура келеді* секілді сөздер қажетті әрекетке апаратын жолды қалыптастырады. Соның жанында табиғат, тәуекел, қарсы күш сияқты факторлар белгісіздікті сақтап тұрады. Нәтижесінде оқиға ағысы оқырманды тікелей бұйрықсыз-ақ керек қадамға дайындыққа әкеледі.

Пайымдауда автор уәж бен қорытындыны алға шығарып, қалай дұрыс екенін айқын көрсетеді. Демек, *сондықтан, әйтсе де* секілді ой байланыстыратын сөздер, риторикалық сұрақтар мен авторлық тұжырымдар сенімді күшейтеді, қандай әрекет дұрыс екенін дәлелмен негіздейді. Жалпы алғанда, үш модус бірін-бірі толықтырады: сипаттау алдымен сезіндіреді әрі бағдарлайды, баяндау оқиға өрбуін жүйелейді, пайымдау қорытындыны орнықтырады. Осы бірізділік автор ұстанымын айқындап, оқырман қабылдауын табиғи түрде қалыптастыратыны байқалды.

Қорытынды

Бұл зерттеу көркем мәтіндегі модалділіктің мәні «не айтылды?» дегеннен гөрі «қалай қабылданады және қай ұстанымнан бағаланады?» деген сауалдарда жатқанын көрсетті. Сипаттау, баяндау, пайымдау модустары бір-бірінен тілдік амалдары арқылы ажырайды да, авторлық ұстанымды әр қырынан танытады. Сипаттау мәтінде модалдік реңк перцептивтік және сапалық атаулармен астарланып, оқырманды құндылықты сезінуге жетелейді. Баяндауда уақыт пен себеп-салдар желісі қажет әрекетті оқиғаның өз заңдылығына айналдырады; пайымдауда уәж бен қорытындының тізбегі солай ету дұрыс әрі қажет екенін айқын негіздейді. Осы үш модус өзара ұштасып, сенім мен күмәнді, міндет пен қажеттілікті, бағалау мен норманы табиғи түрде ұштастырады. Зерттеу нәтижелері мәтін талдауында модалділікті жеке форма ретінде емес, функционалды-семантикалық өріс ретінде қараудың тиімді екенін дәлелдеді. Модаль сөздер мен бөлшектер, рай-шақ тұлғалары, қыстырма-қаратпа құрылымдар, еркін жанама сөйлеу және интонациялық-пунктуациялық шешімдер ортақ мақсатқа тоғысқанда, оқырман қабылдауы алдын ала бағдарланып, авторлық позиция дәйекті көрінеді. Бұл тұжырымдар әдеби талдауда, мәтін лингвистикасы мен стилистика пәндерінде, сондай-ақ авторлық дауыс пен оқырманға әсер ету стратегияларын сипаттайтын практикалық жұмыстарда қолдануға ыңғайлы.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒҖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР 32321673 «Қазақ мәтіндерінің графикалық-пунктуациялық безендірілуінің ортологиялық, коммуникативтік негіздері және оның AI-моделінің тілтанымдық базасын әзірлеу» тақырыбындағы грант жобасы негізінде жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Palmer F. Mood and Modality. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 236 p.
2. Nuyts J. Epistemic Modality, Language and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2001. – 448 p.
3. Narrog H. Modality, Subjectivity, and Semantic Change. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 333 p.
4. Төрехан Б., Рамазанов Т., Садық А. Модалділік категориясының лингвомәдени аспектісі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №4 (200). – Б. 156-165. <https://doi.org/10.26577/EJPh2025200413>
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981. – 144 с.
6. Iskakova G.Zh., Shalabay B. The author's modality in a literary text as a manifestation of the moral values of the author // Tiltanym. – 2023. – №1 (89). – P. 155-168. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-155-168>
7. Құлманов С. Қазақ тіліндегі модальділік категориясының функционалды-семантикалық өрістері. – Алматы: Qazaq kitabı, 2024. – 372 б.
8. Бондарко А. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Ленинград: Наука, 1990. – 262 с.
9. Вольф Е. Функциональная семантика оценки. – Москва: Наука, 1985. – 228 с.
10. Байтұрсынұлы А. Он екі томдық шығармалар жинағы. 4-том. Тіл-құрал. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022. – 384 б.
11. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
12. Сыздық Р. Абай шығармаларының тілі. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 384 б.
13. Уәли Н. Сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – 2-басылым. – Алматы: Асыл, 2025. – 424 б.

REFERENCES

1. Palmer F. Mood and Modality. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 236 p.
2. Nuyts J. Epistemic Modality, Language and Conceptualization: A Cognitive-Pragmatic Perspective. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2001. – 448 p.
3. Narrog H. Modality, Subjectivity, and Semantic Change. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 333 p.
4. Torehan B., Ramazanov T., Sadyq A. Modaldilik kategoriasynyn lingvomadeni aspektisi [The linguocultural aspect of the category of modality] // QazUU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2025. – №4 (200). – B. 156-165. [in Kazakh]
5. Galperin I.R. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovania [Text as an Object of Linguistic Research]. – Moskva: Nauka, 1981. – 144 s. [in Russian]
6. Iskakova G.Zh., Shalabay B. The author's modality in a literary text as a manifestation of the moral values of the author // Tiltanym. – 2023. – №1 (89). – P. 155-168. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-155-168>
7. Qulmanov S. Qazaq tilindegi modaldilik kategoriasynyn funkcionaldy-semantikalyq oristeri [Functional and semantic fields of the category of modality in the Kazakh language]. – Almaty: Qazaq kitabı, 2024. – 372 b. [in Kazakh]
8. Bondarko A. Teoria funktsionalnoi grammatiki: Temporalnost. Modalnost [Theory of functional grammar: Temporality. Modality]. – Leningrad: Nauka, 1990. – 262 s. [in Russian]
9. Volf E. Funktsionalnaia semantika ocenki [Functional semantics of evaluation]. – Moskva: Nauka, 1985. – 228 s. [in Russian]
10. Baitursynuly A. On eki tomdyq shygarmalar jinagy. 4-tom. Til-qural. [Language is a tool. Twelve volumes]. – Astana: «Alashorda» QQ, 2022. – 384 b. [in Kazakh]
11. Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozjasam, morfologiya, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax]. – Astana, 2002. – 784 b. [in Kazakh]
12. Syzdyq R. Abai shygarmalarynyn tili. Koptomdyq shygarmalar jinagy. T.1 [The Language of Abai's Works. Collected Works (Multi-volume Edition). Vol.1]. – Almaty: El-shejire, 2014. – 384 b. [in Kazakh]

13. Uali N. Soz madenietinin teorialyq negizderi. – 2-basylym [Theoretical Foundations of Speech Culture. 2nd ed.]. – Almaty: Asyl, 2025. – 424 b. [in Kazakh]

Functional-semantic Characterization of Modality in the Literary Text

Abstract. The article examines the functional-semantic profile of modality in literary texts across three textual modes: description, narration, and reasoning. Modality is treated as a mechanism for expressing authorial stance, guiding reader perception, and articulating the value orientation of the content. The aim is to show how modal meaning is organized at the level of the whole text. To this end, the study clarifies the linguistic resources typical of each mode and traces the interplay of epistemic meaning (certainty versus doubt), deontic meaning (obligation and necessity), and axiological meaning (evaluation and norm). It also specifies the contribution of authorial voice, narrator position, and focalization to the formation of modal nuances.

The empirical base consists of selected fragments from the prose of M. Auezov, A. Nurpeisov, A. Kekilbaev, and M. Magauin. In these excerpts, the analysis describes modal words and mood forms, evaluative vocabulary, parenthetical and detached constructions, free indirect discourse, and punctuation techniques, and relates them to the author's communicative intention.

Methodologically, the study combines functional-semantic analysis with narratological and pragmatic approaches. The former treats modality not as an isolated form but as a system of interacting devices that organize epistemic, deontic, and axiological meanings. The latter clarifies from whose viewpoint and with what intention events are presented, and how narrative voice, focalization, and audience-oriented strategies operate.

The findings show that in description the modal tint covertly steers perception, in narration the event logic turns a required action into a natural outcome, and in reasoning argumentation makes the normative conclusion explicitly grounded. The study's significance lies in presenting modality as a coherent textual field where orientation, event structure, and the stabilization of conclusions are formed in sequence. The practical value is an applicable model and a list of concrete linguistic indicators for classroom analysis, stylistics, and writing practice.

Keywords: literary text, modality, description, narration, reasoning, mode.

Функционально-семантическая характеристика модальности в художественном тексте

Аннотация. В статье рассматривается функционально-семантическая характеристика модальности художественного текста в трех текстовых модусах: описании, повествовании и рассуждении. Модальность понимается как механизм выражения авторской позиции, направления читательского восприятия и выявления ценностных ориентиров содержания.

Цель исследования – показать, как модальное значение организуется на уровне целого текста. Для этого уточняются языковые средства каждого модуса и раскрывается взаимосвязь эпистемического измерения (уверенность/сомнение), деонтического (обязанность/необходимость) и аксиологического (оценка/норма); также определяется вклад авторского голоса, позиции повествователя и фокализации в формирование модального оттенка.

Эмпирическую базу составили фрагменты из прозы М. Ауэзова, А. Нурпеисова, А. Кекилбаева и М. Магауина. В этих отрывках лингвистически описываются модальные слова и формы наклонения, оценочная лексика, вводно-выделительные конструкции, свободная косвенная речь и пунктуационные приемы, а также их связь с авторской установкой.

Методологическая основа – сочетание функционально-семантического анализа с нарратологическим и прагматическим подходами. Первый рассматривает модальность не как отдельную форму, а как систему взаимодействующих средств, которая организует эпистемические, деонтические и аксиологические значения. Второй уточняет, с чьей точки зрения и с каким намерением подается событие, как работают повествовательный голос, фокализация, стратегии воздействия на адресата.

Показано, что в описании модальный оттенок скрытно направляет восприятие, в повествовании логика событий превращает необходимое действие в естественный результат, а в рассуждении

аргументация делает нормативный вывод явно обоснованным. Научная значимость – в представлении модальности как целостного текстового поля, где последовательно формируются ориентация восприятия, структура событий и упрочение вывода. Практическая ценность – в предложении удобной модели и перечня конкретных языковых индикаторов для учебного анализа, стилистики и практики письма.

Ключевые слова: художественный текст, модальность, описание, повествование, рассуждение, модус.

Авторлар туралы мәлімет:

Рамазанов Т.Б. – корреспондент-автор, PhD, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, e-mail: tphd-92@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.

Төрехан Б.Ә. – PhD докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, e-mail: bagdaulet_0993@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.

Information About Authors:

Ramazanov T.B. – PhD, The Corresponding Author, Researcher at A. Baitursynuly Institute of Linguistics, e-mail: tphd-92@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.

Torekhan B.A. – PhD Doctoral Student, A.Baitursynuly Institute of Linguistics, e-mail: bagdaulet_0993@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.

Сведения об авторах:

Рамазанов Т.Б. – автор-корреспондент, PhD, научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, e-mail: tphd-92@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.

Төрехан Б.А. – PhD докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, e-mail: bagdaulet_0993@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.